

РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ

*О.П. Реснт
(м. Київ)*

ДУХОВНІ Й КУЛЬТУРНІ ПІДСТАВИ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ в XIX ст. та на початку XX ст.

Розгляд даної проблеми найбільш продуктивно здійснювати у кількох вимірах. Найбільш придатним для теоретичних інтерпретацій є методологічний аспект.

Практично в усіх працях, присвячених етногенезу і формуванню націй, автори намагаються з'ясувати домінуючі чинники цих синтетичних, багат шарових процесів, показати їх взаємодію та реальні й латентні прояви. У даній розвідці хотілося б зосередитися на духовних і культурних факторах, які ілюструють основні тенденції формування української нації.

Диференціюючи поняття “культурна нація” та “політична нація”, Фрідріх Майнеке в праці “Космополітизм і національна держава” писав, що “культурна нація може бути водночас і політичною, тож часто й не знаєш, що її сильніше згуртовує – політичний чи релігійно-церковний чинник”. Водночас у примітках він зазначав: “Випадок, коли культурна нація виникає виключно на основі спільної культури, без впливу якогось політичного фактора, в усякому разі рідкісний... Але так само і навпаки: політична нація ледве чи може виникнути без впливу якихось культурних чинників. Хоча з огляду на ці застереження та передумови, не слід поспішати зі ствердженням, що взагалі не варто розрізняти поняття культурної та політичної нації, як це не раз траплялося з часу появи першого видання цієї книжки. Адже всі такого характеру історичні категорії позначають, по суті, лише провідні тенденції, які в історичній дійсності рідко коли проявляються в чистому вигляді і повністю. Поняття культурної і політичної нації... існують як цілком визначені й типові хіба що в свідомості окремих індивідів”¹.

Вже на рівні етногенезу культурні чинники виявляють свій креативний потенціал у повну силу. Е.Д. Сміт вважає, що етносам притаманні шість найбільш сутнісних рис: 1) власна самоназва, що дає можливість ідентифікувати себе та вести мову про суть спільноти; 2) міф про

спільне походження, побудований на ідеї спільного початку в часовому й просторовому вимірах, який дає етносу відчуття уявної спорідненості; 3) спільна історична пам'ять; 4) один чи кілька елементів спільної культури, що, звичайно, включають релігію, мову, звичаї; 5) прив'язаність до батьківщини – території, на якій етнос не обов'язково проживає фізично; при цьому на передній план виступає символічна прив'язаність до землі предків, як у випадку з діаспорними народами; 6) усвідомлення своєї єдності (принаймні в якоїсь частини населення) ².

Цікаво порівняти даний перелік з ознаками нації у того ж самого Е.Д. Сміта. В даному разі йдеться про спільноту, яка „має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів” ³.

Серед цих й інших компонентів, з яких конструюються людські макроспільноти, англійський учений Е. Гелнер виокремлює їх особливу здатність генерувати культуру. Він зокрема вказує, що існування етносів і націй має важливу необхідну передумову: людські соціуми з необхідністю мають створювати ті життєві світи (культури), завдяки яким стає визначеним не тільки спосіб життя людей, а й сама можливість спільно жити ⁴.

Ярослав Крейді та Вітєзслав Велімсський вважають, що існує п'ять об'єктивних чинників, які є визначальними в ідентифікації групи як нації: територія, держава (чи схожий політичний статус), мова, культура й історія. При цьому у кожному разі принципово важливим є те, чи первинною основою культури є мова, релігія, політичні обставини та особливий спосіб життя (традиції й звичаї). Якщо дана спільнота „володіє власною мовою, тоді сила національної свідомості може змінюватися залежно від того, чи ця мова була розвинута до літературної, чи залишилася на рівні розмовної (діалектної).

...В окремих випадках може бути дуже важко вирішити, чи дану мову правомірно розглядати як літературну. Це особливо стосується мов, які не змогли цілком розвинутися до літературних внаслідок політичних обставин (оскільки етнічна група була включена у національну державу спорідненої етнічної групи або ж державу чужорідної етнічної групи з жорсткою об'єднувальною мовною політикою). Все ж у тих випадках, коли одну з мов, яку використовує двомовна лінгвістична група, навряд чи можна розглядати як щось більше, ніж тільки діалект (це, як правило, трапляється у випадку рідної мови)”, учені застосували політику „діалект” замість політики „власна” ⁵.

Розглядаючи феномен духовності в широкому значенні цього терміну, слід мати на увазі різноманітні її вияви в сфері етнічної (мова,

традиції, звичаї, міфи), професійної (елітарної), правової культури, релігії, соціального сектора, політики, економіки і т. ін. Комбінації цих чинників у національних процесах можуть бути різними. Однак у кожному разі свою вагомую роль відіграє духовна культура.

З урахуванням того, що український народ був роз'єднаний кордонами (а це неминуче обмежувало комунікативні можливості), особливого значення набувають усвідомлення спільної долі, історії, місії, матеріалізовані в піснях, переказах, міфах тощо. Джон Армстронг з цього приводу писав: „З погляду міфосимволічної теорії спільна доля – це просто той ступінь, до якого той чи інший епізод, байдуже, історичний чи суто міфічний, здатний здійснити вплив, наголошуючи солідарність індивідів супроти чужої сили – тобто посилюючи важливість відчуття кордонів. Отже, ...швидше символічні, аніж матеріальні аспекти спільної долі є вирішальними для ідентичності.

...Міф, символ, комунікація та ціле гроно поєднаних з ним ставлень є, зазвичай, стійкішими за суто матеріальні спонуки”⁶.

Тепер перейдемо до фактичного аспекту проблеми, аби з'ясувати мотиваційні рушії, головні вектори зусиль носіїв – „місіонерів” української національної ідеї й їх реальний вплив на духовно-культурну соборизацію українства. Щоб відразу уникнути можливості підміни понять, домовимося про те, що цей феномен ми трактуватимемо в контексті національного відродження протягом XIX ст.

Вже на рівні фольклору і народної творчості простежуються виразні асоціації та паралелі національної символіки у різних регіонах України. Попри відмінності в кольоровому спектрі можна знайти багато спільного у творах образотворчого мистецтва: орнаментиці рушників, вишиванок, колористиці й тематиці примітивних картин, сакральному письмі, побутових розписах. Надзвичайно багато спільного можна віднайти в пісенній творчості, причому поряд із просто схожими чи відмінними в незначних деталях піснями існують такі, в яких відомий текст співається зовсім в іншому мелодійному рішенні, однак легко впізнається.

Різнобарвна звичаєва палітра лише зайвий раз підтверджує тезу про єдність у багатоманітності. Народні традиції, в яких часом химерно, а то і суперечливо поєднуються язичницькі та християнські елементи, побутові забобони й т.п., можуть істотно різнитися за формою, але майже у всіх місцевостях аналогічні за змістом. В їх основі перебувають прагнення убезпечити себе і рідних від темних, злих сил, закласти духовне підґрунтя щасливого, заможного життя, гармонію, яку має забезпечити родинний добробут та злагода, порозуміння батьків і дітей, органічний зв'язок з природою, покровительство Провидіння.

Основу культурної гомогенності різних регіонів України визначали

подібні географічно-кліматичні умови, засоби господарювання, економічні зв'язки, які впливали на вироблення певних символів, форм культурного самовиявлення.

Аналізуючи умови, які стимулювали формування національної свідомості широких верств населення українських земель, слід врахувати й ті фактори, які перешкождали цьому процесу. Насамперед йдеться про початкову освіту.

Жалюгідний стан цієї ланки в підросійській Україні ілюструють наступні дані: у першому десятиріччі XIX ст. тут діяли 93 парафіяльні школи, на кінець першої чверті – 153, але в 30-ті рр. через брак коштів їх кількість впала до 77. Згідно із законом 1842 р., передбачалося заснування парафіяльних шкіл у кожній сільській громаді, однак внаслідок нестачі фінансування обмежилися відкриттям одного навчального закладу на волость⁷.

Складні матеріальні умови та особливості сільського побуту не сприяли регулярним заняттям. Для прикладу, лише 407 з двох тисяч селянських дітей, які навчалися у 1860 р. в 64 школах Чернігівської губернії, закінчили учбовий курс, у Подільській губернії 1805 р. з 21 учня – тільки один⁸. Що вже говорити про селян, коли з 470 учнів повітового училища в Олександрівську, які навчалися тут від 1808 р. до 1837 р., (а це були в основному діти дворян і чиновників) повний курс закінчили всього 126⁹.

Однак чи могли ці поодинокі учбові заклади стати вогнищами національної освіти й культури, коли навчання у них проводили місцеві дяки та священники, курс тривав 4–6 місяців, на Правобережжі викладання велося польською, а на Лівобережжі – російською мовою?

Не кращою була ситуація на Буковині. В 1809 р. тут діяли 15 народних шкіл (причому жодної з українською мовою викладання), а 1840 р. – 46. Лише православна консисторія у Чернівцях сприяла розвитку так званих “дяківок” з українською мовою навчання¹⁰.

Суперечливою дихотомією позначена суспільна функція православної церкви в той час. Перетворивши РПЦ на інструмент державної політики, правлячі кола імперії реалізовували з її допомогою триєдине гасло “самодержавство, православ'я, народність”, в якому чітко простежуються суто російські мотиви, які звучали у всіх цих складниках.

Тиск з боку царського уряду підштовхував деяких ієрархів Греко-католицької церкви до її латинізації й спольщення. Долю цієї конфесії вирішило польське повстання 1830–1831 рр. Звинувативши греко-католиків у тому, що вони брали активну участь у виступах або співчували повстанцям, російський уряд 1839 р. видав розпорядження про “повернення” греко-католиків у лоно православ'я. До РПЦ приєдналися 3

єпископи, 1300 священнослужителів і півтора мільйони віруючих, переважно з Волині¹¹. В Галичині ГКЦ все більше виступала як репрезентант інтересів української спільноти. В 1861 р. греко-католицький єпископ у Перемишлі Михайло Левицький та його помічник у шкільних справах Іван Могильницький організували “Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії.” Засновники цієї інституції наголошували, що “з першими обов’язками товариства для поширення християнської просвіти тісно в’яжуться старання про вдосконалення української мови”¹².

Греко-католицький священник із Закарпаття Михайло Лучкой уперше в Австрійській імперії 1830 р. видав граматику української мови. Багато зробив для поширення останньої у школах його земляк Олександр Духнович.

Як бачимо, тільки тоді, коли, так би мовити, “нецільова”, невмотивована міркуваннями доцільності й певної мети народна культурна активність доповнюється усвідомленою, систематично та ідейно зорієнтованою діяльністю духовенства, просвітян, фольклористів, мовознавців, літераторів, процес національного усвідомлення набуває не спорадичного, а системного характеру.

Функцію свідомої, цілеспрямованої духовно-культурної діяльності, покликаної виплекати “чуття єдиної родини”, взяти на себе представники творчої еліти. На думку Василя Лісового й Олега Проценка, “основну роботу у витворенні цієї культурної цілості (йдеться про “етнічну націю” – О.Р.) виконали інтелектуали (історики, літератори, лінгвісти). Завдання полягало в тому, щоб об’єднати колишні більш-менш культурно споріднені (а часто культурно та антропологічно віддалені етноси), замінивши попередню етнічну (наприклад, родо-племінну) ідентичність новою ідентичністю. Для цього не досить було дати людям ідею нової “великої” батьківщини замість попередньої прив’язаності до племені, релігійної спільноти, сільської чи міської громади. Окрім цих перетворень у свідомості, важливим процесом було створення нової культурної цілості або спільноти (нової культурної однорідності”). Й далі автори наголошують: “Незалежно від того, чи впровадження нової культури однорідності (“національної культури”) приводило до повного витіснення колишніх етнокультурних відмінностей (діалектів, наприклад), її впровадження є вирішальним у появі об’єктивних ознак етнічної нації. Зрозуміло, що окрім нової культурної спільноти, важливим було усвідомлення своєї належності до нового культурного цілого – новий тип самоідентифікації. Політико-адміністративні, економічні та інші чинники долучалися до цього ідеологічного й культурного проекту,

який виконувала передусім культурна еліта”¹³.

Загальновідомо, що осередками, в яких акумулювалася внутрішня енергетика національного відродження на початковому його етапі, стали Харків, Полтава, Ніжин, трохи згодом – Львів і Перемишль, а на рубежі XIX–XX ст. – обидві російські столиці, де існувала елітарна українська діаспора.

Народознавчі студії, результати яких стали надбанням читаючої публіки, а також твори І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича, О. Павловського створили підґрунтя наукової легітимації української мови як самодостатнього комунікативного засобу взагалі та літературної зокрема.

Відчутний поштовх поширенню української національної свідомості надали видатні історики й громадські діячі М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, а також членів Кирило-Мифодіївського товариства. В українознавчому часописі “Основа” М. Костомаров і В. Антонович обстоювали самобутність українців, застерігали вітчизняну інтелігенцію від розчинення у польському та російському національних масивах.

Справжньою інтелектуально-емоційною громовицею, що пробуджувала національну свідомість українців у межах обох імперій, стало пристрасне слово Кобзаря. Шевченкові алегорії, поєднані з відкрито бунтівним епосом, виявилися універсальним кодом, здатним поєднати всіх українців, незалежно від місця народження, віросповідання чи соціального статусу.

Потужним каталізатором українського відродження стала діяльність Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького – засновників “Руської трійці”. У руслі даної теми значення їх просвітницьких зусиль, а також появу альманаху “Русалка Дністровая” найкраще оцінив І. Франко: “...”Русалка”, вказуючи виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині і признаючи свою цілковиту солідарність з тим новим рухом, котрий там розпочався враз із видавництвом збірників народних пісень та з виступленням літературним Квітки, Максимовича і Метлинського, підносить... протест против розполовинення одного народу між дві держави”¹⁴.

Великим поборником соборизації українських земель виступив і сам Великий Каменяр. “Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями без офіційних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції”¹⁵. І. Франко солідаризувався з наддніпрянцями, які виступили як підсудні на політичному процесі 1877 р. у Галичині, а потім став обвинувачуваним на другому подібному процесі. Вже

на початку XX ст. він в “Одвертому листі до галицької молодезі” писав: “Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися.” Виявляючи дар передбачення, визначний публіцист, письменник та громадський діяч перестерігав, що Україна буде іграшкою у чужих руках „без власних шкіл і без виробленої, освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, яке могло би бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла б ясно держати і систематично бороти стяг, та приложеної до місцевих потреб свободної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодавчих тілах і репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі...”¹⁶. Критично, а то й іронічно налаштований до особливостей суспільного життя в Галичині та Буковині, І. Франко водночас дав дійові рецепти: падіння „китайської стіни”, що розділяє український народ, вимагає вищого рівня літератури і преси у цих регіонах, ширшого світогляду, не декларативного патріотизму, а поважного й справжнього народолюбства, не інерції, а критичної праці думок та готовності на ділі, навіть з ризиком для себе, реалізувати власні громадянські права. Він закликав галичан і буковинців заховати свою амбітність, „пофарбування європейськими фарбами при основній малоосвітності та некультурності” й готувати себе до спільної з наддніпрянцями роботи в ім’я всієї України.

Одним з архітекторів соборної України став провідний український історик і громадський діяч М. Грушевський. Людина, яка чудово знала ситуацію в підросійських та підавстійських українських теренах, він долею обставин взяв на себе високу місію їх зближення й єднання. Цікаво, що думки, висловлені ним у статті „Галичина і Україна”, до певної міри перегукувалися з тими, які виклав у щойно згаданому „Одвертому листі” І. Франко. М. Грушевський внаслідок власних спостережень також помітив, що протягом останньої чверті XIX ст. місцева громадськість „привикла бачити й уявляти Галичину як духовний і культурний центр української землі, як ту духовну фабрику, де виковується українська культура для цілої соборної України. Вона привикла бачити

участь українських письменників в галицьких виданнях. Привикла до того, що українці інтересувалися її політичним і суспільним життям, дивилися, як на свої, на її національні інституції та старалися помагати їм морально і матеріально. Привикла до того поважання й побожної зазвисті, з якими українці дивилися й на ті невеличкі здобутки національної культури, народного освідомлення, які були осягнені на галицькім ґрунті, й уявляли себе не інакше, як передовою, чильнішою частиною українського народу, яка далеко випередила ту бідну Україну російську, де так слабко стоїть українська свідомість, де навіть по родинах не говорять по-українськи, де більша частина інтелігенції не вагається навіть думати й говорити по-українськи.” Водночас М. Грушевський писав про людей, які дивилися на взаємини обох частин України менш оптимістично: вони бачили стримуючу роль старого рутенства, яке вороже ставилося до українізації мови й культури, зближення Галичини з Україною, знали про існування людей, які стояли на тому, що „малорусский вопрос может быть разрешен только на русской почве”, а також тих, хто боявся галицьких впливів на український рух у Російській імперії.

Революційні події 1905–1906 рр., на думку М. Грушевського, не лише не виявили позитивних тенденцій у зближенні двох відламів українства, а, навпаки, продемонстрували зовсім інше: дистанціювання від „галичанщини”, яке, безперечно, шкодить українській справі. Вчений і громадський діяч переконливо показав наслідки, до яких неминуче призведе така лінія, а також закликав до єднання в ім’я могутньої, сильної України¹⁷.

У дусі цих пересторог як консолідаційний культурний феномен слід розглядати діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Лише перелік імен тих, хто долучився до його створення й розгортання (це О. Кониський, Д. Пильчиков, Є. Милорадович, М. Жученко з Наддніпрянщини, С. Качала, О. Огоновський, К. Сушкевич з Галичини, дещо пізніше – М. Драгоманов, В. Антонович, О. Барвінський, М. Грушевський, І. Франко, І. Кримський, О. Потебня, М. Костомаров, Д. Багалій та інші), переконує в тому, що НТШ стало справжнім культурним та науковим мостом між різними регіонами України. З самого початку Товариство заявило про себе як інституцію, що обстоює права українців на власну, єдину літературну мову, самобутність української культури, їх багаті культурно-історичні, духовні традиції. Меценати Наддніпрянщини й інших куточків Російської імперії (професор П. Пелехін з Петербурга, Є. Чикаленко, кілька організацій і установ) матеріально підтримували НТШ, фінансували видавничі проекти, придбання літератури, обладнання, приміщень тощо. Спільні зусилля дозволили перетворити Товариство ім. Т. Шевченка на всеукраїнський науковий та культурний

центр, який відіграв надзвичайно велику роль у консолідації інтелектуальної еліти України¹⁸.

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що попри всі труднощі й штучні кордони, українці в усіх куточках Австрійської та Російської імперій були пов'язані тисячами ниток духовно-культурного спілкування. Культурно-освітні, наукові, добродійні інституції стали в XIX ст. основними провідниками й адептами ідеї єднання українських земель у незалежну державу. Без цієї копітки, щоденної роботи не було б Української революції 1917–1921 рр., самостійницького здвигу 40–50-х рр., декадентства і „шістдесятництва” та, зрештою, нинішньої України.

Сучасний етап державотворення базується на міцному підґрунті традицій боротьби українського народу за свободу й власну державність. І в цьому запорука його могутніх успіхів.

---

¹ *Майнеке Фрідріх*. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм. // *Націоналізм. Антологія*. – К. 2000. – С. 513–514.

² *Ethnicity*. Edited by J. Hutchison and A.D. Smith. – Oxford – Nene Jork, 1996. – S. 6–7.

³ *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 23.

⁴ Див.: *Gellner E. Nationalism*. – London, 1997. – S. 1–2.

⁵ *Крейчі Ярослав, Веліньський Вітеслав*. Етнічні та політичні нації в Європі. // *Націоналізм. Антологія*. – С. 487–489.

⁶ *Армстронг Джон А.* Нації до націоналізму. // *Націоналізм. Антологія*. – С. 526.

⁷ *Удод О.А.* Початкова освіта в Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // *УГЖ*. – 1969. – №9. – С. 87.

⁸ *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 232.

⁹ *Новицький Я.П.* К истории образования в Катеринославской губернии. – Катеринослав, 1887. – С. 140.

¹⁰ *Кобильяньська Л.І.* Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-і рр. XVIII – поч. XX ст.): Автореф...канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 18.

¹¹ *Власовський І.* Нарис історії православної церкви. – Нью-Йорк, 1977. – С. 242.

¹² Цит. за кн.: *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999. – С. 59.

¹³ *Лісовий Василь, Проценко Олег.* Націоналізм, нація та національна держава. // *Націоналізм. Антологія*. – С. 26.

¹⁴ Цит. за: *В.Г. Сарбей*. Названа праця. – С. 63.

¹⁵ *Франко І.* Одвертий лист до галицької молодіжі. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1976. – Т.45. – С. 405.

¹⁶ *Франко І.* Назв. праця. – С. 404.

¹⁷ *Грушевський М.* Галичина і Україна. // Націоналізм. Антологія. – С. 180–187.

¹⁸ Див.: *Бурдуланюк В.* Роль наукового товариства імені Шевченка в наукових зв'язках Галичини з Наддніпрянською Україною в кінці ХІХ – на початку ХХ століть // Україна Соборна. – К., 2005. – Вип. 2. – Часть II. – С. 226–234.